

بحثی پیرامون کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های والیان پشتکوه در ایلام

چکیده

از سه قرن پیش حکومت خود مختار والیان در منطقه ایلام و پشتکوه برقرار بوده است. ارتباط والیان پشتکوه با بیرون از قلمروشان اندک بود و اغلب درگیر ستیزهای محلی و قبیله‌ای بودند، لذا رد پای آنان را به سختی می‌توان در مآخذ و منابع مکتوب یافت. والیان پشتکوه (ایلام) وظیفه حراست از مرزهای غربی کشور را داشتند و بعضاً سرکوب متمردين و همکاری با فرمانروایانی که به لرستان فرستاده می‌شدند بر عهده آنان بود. از معروف‌ترین این والیان، می‌توان از حسین‌قلی خان و غلامرضا خان ابوقداره نام برد که از شاهان قاجار حکم والی‌گری منطقه را دریافت کرده بودند. این والیان به ایجاد بناهای حکومتی، قلعه‌ها، کاخ‌ها و سنگ‌نوشته‌ها علاقه بسیار داشتند، به طوری که این آثار در منطقه تحت حکومت ایشان به وفور یافت می‌شود. کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها بخشی مهم از میراث فرهنگی و تاریخی استان ایلام را تشکیل می‌دهند. بخش عمده‌ای از این سنگ‌نوشته‌ها، یادمان والیان مقتدر پشتکوه مخصوصاً غلامرضا خان ابوقداره (متوفی ۱۳۱۷ ه.ق) است. این سنگ‌نوشته‌ها یادمان‌هایی از والیانی است که تا حدودی در محدوده جغرافیایی خود، مستقل بوده‌اند و با تبعیت از قدرت مرکزی سعی در نمایش قدرت در مناطق تحت حکومت داشته‌اند که در این مقاله معرفی شده و علت استفاده از این کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها در این محدوده جغرافیایی بیان گردیده است.

واژگان کلیدی: ایلام، پشتکوه، قاجار، والی، احیای هنر، کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها.

درآمد

در واقع کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها، نقش اساسی در آشکار کردن هویت منطقه، تاریخ ساخت، روش اداری، حامی و حاکم منطقه را دارند و ارائه دهنده آگاهی‌هایی هستند که شناخت تاریخی ما را نسبت به سطوح اداری، اقتصادی، مذهبی و سیاسی اصلاح می‌کنند و همواره به عنوان گنجینه فرهنگی و ملی و نه یک ابزار صرف ارتباطی، با یک حقیقت زیبایی‌شناسی همراه با فرهنگ معرفی می‌شوند (ناظمی ۱۳۸۸: ۸۲).

در ارتباط با تاریخچه کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها در ایران براساس مدارک موجود، کتیبه‌نویسی در دوره پیش از اسلام بسیار معمول و مرسوم بود و تا دوره اسلامی ادامه یافت (جمعی از پژوهشگران ۱۳۸۵: ۱۷۶). به نحوی که با

یکی از نشانه‌های بسیار با ارزش و ماندگار برای اثبات هویت ملی - اسلامی ایرانیان، کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های دوره اسلامی است. کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها، اسناد و مدارک مطمئن و شواهد مستقیم و بی‌واسطه‌ای هستند که می‌توانند مطالب فراوانی از وضعیت و شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و هنری در هر دوره در اختیار ما قرار می‌دهند.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران
(Hoseinnaseri16@ut.ac.ir)

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران
(m.saadati69@ut.ac.ir)

ورود اسلام و پذیرش این آیین به وسیله ایرانیان سنگ‌نوشته‌ها به عنوان یک سند مهم تاریخی و نشانه‌ای از هویت ملی و میراث فرهنگی ایرانیان، مورد قبول قرار گرفت و اهمیت بسیاری یافت.

در میان مناطق غربی کشور که بیش‌ترین میراث مکتوب را در خود دارد، ایلام یک استثنا است. این منطقه به دلیل داشتن تاریخی بسیار کهن و همسایگی نزدیک‌تر با بین‌النهرین، مانند یک کتاب تاریخ، اسناد و یادگاری‌هایی را برای ما در خود نگاه داشته است.

در زمان قاجار حکام محلی با نام والیان پشتکوه در این منطقه حکومت می‌کردند که در جای جای ایلام می‌توان آثار و بناهای این حکام را که شامل قلعه‌ها، کاروانسراها، پل‌ها، کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها را مشاهده کرد. در این میان سنگ‌نوشته‌ها به علت دارا بودن یک سند مکتوب تاریخی از آن دوران، شرایط سیاسی و غالب بر منطقه را برای ما بازگو می‌کنند.

بر این اساس، هدف مقاله حاضر آن است تا با بررسی و خواندن کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های والیان در استان ایلام، شناخت جامع‌تری نسبت به هویت ایرانی - اسلامی ایرانیان در دوره قاجار حاصل گردد و اینکه در این دوره چه اتفاقی می‌افتد که استفاده از سنگ‌نوشته‌ها که یادگاری از دوران باستان است افزایش یافته، تا از این طریق بتوانیم وضعیت سیاسی، فرهنگی و مذهبی این دوره را بازشناسی نماییم و تفکرات حکام در انتخاب مضامین سنگ‌نوشته‌ها، همراه با ترجمه نمونه‌ها ارائه کنیم.

محدوده جغرافیایی

استان ایلام با مساحتی در حدود ۱۹۰۸۶ کیلومتر مربع و تقریباً ۱/۲ درصد وسعت کشور در ۳۱ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۱۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۵ درجه و ۲۴ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۱۰ دقیقه طول شرقی قرار دارد (علیرضایی ۱۳۸۰: ۱۸). این استان از شمال به استان کرمانشاه، از غرب به کشور عراق، از جنوب به استان خوزستان و عراق و از شرق به استان لرستان و شهرستان‌های دزفول، اندیشمک و شوش در استان خوزستان محدود است و همچنین استان ایلام دارای ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق است که بیش‌ترین

مرز مشترک با کشور عراق را در ایران دارد (زنده دل ۱۳۷۹: ۱۵).

حدود طبیعی استان ایلام بدین شرح است: از شمال، کوه مانشت که تا رود سیمره امتداد دارد، از شرق مسیر رودخانه سیمره و کرخه؛ از جنوب مسیر رودخانه دویرج (تله زی) و از ناحیه غرب، مرز قراردادی کشور عراق. اما در باب وجه تسمیه واژه عیلام یا الامتو که یونانی‌ها آن را الیمایس می‌خواندند به معنی جبال است. در واقع ایلام نامی برای نواحی کوهستانی کشور عیلام بوده است (یاری ۱۳۸۰: ۴۳). عیلام در کتیبه‌های بابلی، آرام یا آلامتو آمده است که معنی کوهستان یا کشور طلوع خورشید را می‌دهد (راهنمای گردشگری استان ایلام ۱۳۸۹: ۵).

اوضاع ایلام در زمان والیان پشتکوه

پس از استقرار حکومت قاجار، در زمان فتحعلی شاه، ایران به پنج ایالت و تعدادی ولایت بزرگ و کوچک، درجه اول و دوم تقسیم شد که گاهی مملکت نامیده می‌شدند. ناصرالدین شاه در اواسط سلطنت خود، ایران را به چهار ایالت و ۲۳ ولایت تقسیم کرد که پشتکوه یکی از ولایات محسوب می‌شد (افشار سیستانی، ۱۳۷۲: ۲۸۷). از سال ۵۷۰ تا ۱۰۰۶ هجری قمری اتابکان لر بر پشتکوه و لرستان حکومت کرده‌اند. آخرین اتابک لر به نام شاهرودی خان را شاه عباس صفوی به قتل رسانده و حسین خان سیلورزی جد والیان ابوقداره را به حکومت لرستان و پشتکوه منصوب کرده است. ایشان تا اوایل حکومت قاجار بر کل استان‌های ایلام و لرستان امروزی فرمان می‌راندند، ولی با نفوذ حکومت مرکزی در ولایات لرستان مرکز حکومتی خود را از لرستان و قلعه فلک‌الافلاک (در پیشکوه) به ده بالا (پشتکوه، ایلام امروزی) تغییر دادند.

در سال ۱۲۸۶ ه.ش. (۱۳۲۵ ه.ق.) مجلس قانون تشکیل ایالت‌ها و ولایت‌ها را تصویب کرد که در این قانون نامی از ولایات و تعداد آنها برده نشده، ولی در عمل ۱۲ ایالت وجود داشته‌اند که استرآباد، اصفهان، خوزستان، زنجان، عراق عجم، کردستان، کرمانشاهان، گیلان، لرستان و پشتکوه، مازندران، همدان و یزد بوده‌اند (بدیعی ۱۳۶۲: ۲۲۱).

تبلور هنر سنگ‌نوشته در دوره قاجار

یادمان‌های صخره‌ای فراوانی از دوران‌های تاریخی و پیش

از تاریخ ایران به یادگار مانده است. محدوده زمانی این یادمان‌ها از اواخر هزاره سوم قبل از میلاد آغاز و تا پایان دوران تاریخی ادامه می‌یابد (رضایی‌نیا ۱۳۸۶: ۸۷). پس از سقوط ساسانیان و استیلای اعراب بر ایران مردم این سرزمین در عین پذیرش مذهب جدید تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران پیش از اسلام را به فراموشی نسپرده و همواره سعی در حفظ و نگاهداشتن آن داشته‌اند. شایان ذکر است در مقاطعی از دوران مذکور شاهد گرایش بیشتری به فرهنگ و تمدن پیش از اسلام هستیم که دوران حکومت قاجارها از جمله مقاطعی است که علاقه و توجه شاهان به فرهنگ پیش از اسلام ایران به طور ملموسی قابل تشخیص است. از دوره پس از اسلام به علت تحریم کشیدن نگاره، هیچ نقش برجسته و کتیبه سنگی از فرمانروایان در فضای آزاد تا دوره قاجار شناسایی نشده است. احیاء سنت ایجاد کتیبه و نقش بر روی سنگ در پی گرایش فتحعلی شاه، دومین شاه قاجاری به فرهنگ و تمدن پیش از اسلام ایران بوده است. این گرایش‌ها که نه تنها توسط شاه قاجار بلکه دیگر اقشار جامعه آن روز ایران دنبال می‌شد، بر هنر این عصر تأثیر گذارده و منجر به همانندسازی و الگوبرداری از عناصر هنری ایران باستان به ویژه هنر دوره ساسانی شده است (حاجی علیلو ۱۳۸۴: ۳۱).

گرایش به تاریخ و فرمانروایان نام آور گذشته ایران از همان ابتدای سلطنت قاجارها با روی کار آمدن آغامحمد خان آغاز و در عصر سلطنت فتحعلی شاه منحصراً به صورت گرایش به تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران باستان دنبال شد. تحسین و ستایش شاهان و فرمانروایان پیش از اسلام نه تنها توسط شاه قاجار بلکه دیگر اقشار جامعه به خصوص روشنفکران این عصر نیز ابراز می‌شد. نکته قابل توجه اینکه در عصر قاجار، به ویژه دوران سلطنت فتحعلی شاه به واسطه گرایش به ایران باستان بسیاری از عناصر فرهنگی و هنری پیش از اسلام مورد توجه و الگوبرداری قرار گرفتند. احیاء سنت ایجاد کتیبه و سنگ‌نگاره‌ها از شاه و درباریان و نیز والیان ایالات، بارزترین نشانه گرایش و تأثیرپذیری از فرهنگ و هنر ایران پیش از اسلام در دوره قاجار است. نکته قابل توجه آنکه در آثار مذکور نشانه‌های الگوبرداری و همانندسازی با آثار دوره ساسانی مشهود است. علت این امر را باید در شناخت بیشتر جامعه آن روز ایران از دوره ساسانی و آثار باقی مانده از آن در

مقایسه با دیگر ادوار تمدن ایرانی همانند عصر هخامنشیان دانست (Bausani 1983: 260).

قدیمی‌ترین کتیبه و نقش برجسته قاجاری در سال ۱۲۳۳ هجری قمری در کنار رودخانه سواشی در شهر فیروزکوه نقش گردیده است. در طرفین و بالای نقش برجسته سواشی کتیبه‌ای به خط نستعلیق حجاری شده که شرح احوالات فتحعلی شاه و وقایع زمان سلطنت وی را همراه با اشعار و آیاتی از کلام‌الله ذکر کرده است (میردانش ۱۳۵۳: ۲). در حاشیه پایین نقش نوشته‌ای در چهار سطر به حدود و ثغور کشور، اقدامات شاه در سرکوب شورشیان و ... پرداخته است (شیبانی ۱۳۸۵: ۱۰۴).

در ایوان بزرگ طاق بستان در کنار نقوش ساسانی نقش برجسته‌ای از محمدعلی میرزا دولت‌شاه دومین پسر فتحعلی شاه به جای مانده است که در سال ۱۲۳۷ هجری قمری ایجاد گردیده است (سپهر ۱۳۷۷: ۵۲۵). در کتیبه‌ای که در جانب چپ این نقش قرار دارد شرح اختصاص درآمد سه دانگ از مزارع کبودخانی برای انجام مراسم عزاداری امام حسین (ع) در ماه عاشورا و سایر عزاهای آمده است (مرادی ۱۳۸۳: ۳۲).

تیمور میرزا والی کازرون در منطقه‌ای به نام پل آبگینه در کازرون فرمان به نقش تصویری از خود و مقریان را در سال ۱۲۴۵ قمری صادر نمود (Luft 2001: 41). در بالای این نقش کتیبه‌ای به خط نستعلیق و در چهار ردیف کار گردیده است که متأسفانه بخش اعظمی از این کتیبه در اثر شرایط جوی و نیز عوامل انسانی به شدت تخریب گردیده است.

کتیبه‌ای دیگر از این دوره در تنگه بند بریده واقع در جاده هراز و در کنار نقش برجسته ناصرالدین شاه وجود دارد. در این کتیبه به شرح خدمات عمرانی شاه اشاره شده است (ستوده ۱۳۴۹: ۴۵۲).

معمولاً هدف از نقش‌برجسته‌ها و کتیبه‌های قاجاری نمایش شکوه و عظمت شاه قاجار و دربار وی است. همچنین با ارائه چهره متفاوت، قدرتمند و رمزآلود از خود نسبت به دیگر اقشار قلمرو خویش در صدد نفوذ در میان عامه مردم و تحکیم قدرت بوده‌اند. در کتیبه‌های حاشیه برخی از نقوش از خدمات عمرانی شاه و درباریان، بذل و بخشش‌های شاه در جهت رفاه مردم، دل‌بستگی و شیفتگی به اسلام و اهل بیت با شرح موقوفات و غیره سخن رفته است (حاجی علیلو ۱۳۸۴: ۴۷).

این نوع تجددگرایی در حکام محلی که در واقع دست‌نشانده شاه قاجار بودند نیز نمایان است که ما نمود کامل آن را در حکام والی پشتکوه مخصوصاً غلامرضا خان والی می‌توانیم مشاهده کنیم که با ایجاد تعدادی سنگ‌نوشته و کتیبه قدرت خود را به سایر قدرتمندان نشان داده است.

سنگ‌نوشته‌های والیان پشتکوه

در ایلام سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های قدیمی و تاریخی جالب توجهی موجود است که حاکی از قدمت شهرهای استان ایلام دارد. در ادامه مهم‌ترین این سنگ‌نوشته‌ها که والیان پشتکوه (ایلام امروزی) در دوره قاجار ایجاد نموده‌اند ارائه می‌شوند.

-سنگ‌نوشته قوچعلی

در ابتدای تنگه قوچعلی در محله سبزی‌آباد ایلام، سنگ‌نوشته‌ای به ابعاد ۶۰×۱۲۰ سانتی‌متر وجود دارد که تاریخ ساخت قلعه حسین‌آباد و قلعه حسینی و حفر نهر امیرآباد در سنه ۱۳۰۵ در عهد دولت ناصرالدین شاه، به دستور حسینقلی خان والی بر دیواره سنگی ساخته شده است. متأسفانه این سنگ‌نوشته به علت توسعه عمرانی شهر از جای اصلی خود کنده شده و در ورودی شهر نصب گردیده و همچنین توسط عوامل انسانی و طبیعی به شدت آسیب دیده است (اکبری ۱۳۸۶: ۵۹۳).

خط این کتیبه نستعلیق بوده و علاوه بر رعایت زیبایی حروف، به لحاظ حداکثر استفاده از فضای محدود در آن سطرها رعایت نگردیده و کلمات در یک فضای کوچک جمع گردیده‌اند.

لازم به اشاره است که این نوع حکاکی نقش برجسته در بیشتر سنگ‌نوشته‌های وی به کار رفته است.

متن کتیبه بدین شرح است:

هوالله تعالی

تاریخ ساخت قلعه حسین‌آباد و قلعه حسینی و حفر نهر امیرآباد در سنه ۱۳۰۵ در عهد دولت قوی شوکت السلطان بن السلطان و خاقان شاه ناصرالدین شاه قاجار نورالله مضجعه حسب‌الامر حضرت مستطاب سردار اشرف والی بن حیدر خان بن حسین خان بن والی کل لریستان فیلی صورت اتمام پذیرفت فی سنه هزار و دوست و نود و

چهار. تاریخ فوت مرحوم حسینقلی خان طاب سرا سنه هزار و سیصد و هجده (۱۳۱۸) (زنده دل ۱۳۷۹: ۹۱).

مشابه این سنگ‌نوشته، سنگ‌نوشته دیگری در نزدیکی آن از حکومت والیان پشتکوه بر جای مانده بود که به علت جاده سازی در سال‌های گذشته، در زیر خاک مدفون گردیده است.

-سنگ‌نوشته قلعه والی ایلام

این سنگ‌نوشته که در محل قلعه والی ایلام واقع شده پس از اتمام ساخت قلعه حسین‌آباد ایلام غلامرضا خان والی و به دستور وی در کتیبه‌ای به طول ۱۸۰ و عرض ۳۴ و قطر ۱۴ سانتی‌متر به زیباترین شکل ممکن نقر گردید. این سنگ‌نوشته با خط نستعلیق برجسته و در هفده سطر با فواصل منظم و در کادرهای مستطیل نگارش یافته و در آن ایام بر بالای ورودی شرقی قلعه والی شهر ایلام در داخل دیوار نصب بوده که در جریان جگمحمیلی و بمباران هواپیماهای عراقی فرو افتاد و فعلاً در جای دیگر قلعه نگهداری می‌شود.

متن کتیبه:

هوالله تعالی یا علی مدد

تاریخ ساختن عمارت پارک در زمان سلطنت شاهنشاه عادل بادل محمدعلی شاه قاجار خلدالله ملکه حسب‌الامر حضرت مستطاب اجل اکرم عالی آقای غلامرضا خان امیر جنگ والی لرستان فیلی ابن مرحوم مغفور حسینقلی خان والی کل لرستان فیلی ابن مرحوم حیدرخان والی ابن مرحوم مغفور حسن خان والی کل لرستان فیلی ابن مرحوم اسدخان ابن مرحوم اسماعیل خان والی کل لرستان فیلی ابن مرحوم شاهرودیخان ابن مرحوم منوچهرخان والی ابن حسین خان والی ابن شاهرودیخان والی در سنه هزار و سیصد و بیست و شش هجری. به معماریت عالیجاه خیرالحاج حاجی درویشعلی کرمانشاهی و به نظارت معتمدالسلطان مکرم عم عالی مقام صیدجواد خان سرتیپ والی‌زاده اتمام پذیرفت فی شهر رمضان المبارک سنه ۱۳۲۶ هجری (زنده دل ۱۳۷۹: ۹۲).

-سنگ‌نوشته تخت خاتون (کتیبه خان)

یکی از کتیبه‌های والیان پشتکوه در دوره قاجار، کتیبه مشهوری است به نام تخت خان یا تخت خاتون. تخت

خان در واقع نام یک محل بسیار خوش آب و هوا در منطقه صالح‌آباد است که در مسیر ایلام به مهران قرار دارد. این مکان به علاوه بر داشتن چشمه آب سرد و زلال به علت قرار داشتن در دامنه غربی کوه نخجیر از نظر دسترسی به شکار انواع حیوانات وحشی و هیزم درختان بلوط از شرایط و مزیت‌های بسیار مطلوبی برای استراحت و تفریحگاه والیان ایلام برخوردار بوده است. والیان کسانی بودند که در دوره قاجار در مناطق وسیعی از لرستان و ایلام، صاحب قدرت و فرمانروایی بودند. یکی از آنان شخصی بود به نام غلامرضا خان ابوقداره (متوفی ۱۳۱۸ هجری قمری) یا غلامرضا خان والی که دستور به نگارش کتیبه‌ای بزرگ و مهم در این منطقه داد. متن کتیبه او روی قطعه سنگ بزرگی به شکل متوازی‌الاضلاع حک شده است. به طوری که ابتدا سطح سنگ را حدود ۲ سانتی متر به منظور فراهم کردن یک سطح صاف و یکنواخت تراش داده و آنگاه با تراش مجدد، حروف و کلمات برجسته را بوجود آورده‌اند.

خط کتیبه از نوع نستعلیق و با گرایش به سوی شکسته نستعلیق است که از نظر نگارش و حکاکی یکی از زیباترین کتیبه‌ها در نوع خود به شمار می‌رود. اما ارزش و اهمیت این سنگ‌نوشته علاوه بر زیبایی خط، محتوای آن است که در آن اطلاعات فراوانی درباره سرگذشت والی و کارهای عمرانی که انجام داده، به چشم می‌خورد (گودرزی ۱۳۹۰: ۱۱).

متن کتیبه:

تاریخ ولایت لرستان فیلی حسب فرمایش جناب امیرالامرا غلامرضا خان والی فتح‌السلطنه امیر تومان، در این سنگ ثبت نمود. اول والی‌ها: حسین خان بن منصورالعلوی عباسی که در زمان سلطنت شاه عباس صفوی ماضی ملقب به لقب والی‌گری کل لرستان شده مقبره والی مرحوم، درب امامزاده واجب‌التعظیم شاهنشاه است. بعد والی‌گری به شاهرودی خان پسر او رسید. بعد حسین خان دوم و پسر او والی بود. در زمان سلطنت نادر، علیمردان و میرحسین دوم والی بود، به امر حضرت نادری به سفارت اسلامبول روانه شد، در بین راه کرکوک فوت شد و در مقام مشهور به امام زین‌العابدین مدفون است. بعد از او برادر خود اسماعیل بن شاهرودی خان در جای خود منصوب نمود. مدت چندی ریاست والی‌گری کل لرستان داشته، مدفن او در کشیک‌خانه نجف اشرف است.

در زمان سلطنت محمدخان قاجار، مرحوم حسن خان بن اسدالله خان بن اسماعیل خان به امر والی‌گری برقرار گردید و قریب نود سال والی بر تمام پشتکوه و پیشکوه و در سنه ۱۲۵۵ وفات نمود و در کشیک‌خانه مذکور مدفون است. بعد وفات مرحوم حسن خان، صفحات ثلاثه پشتکوه به مرحومان علی خان، احد خان و حیر خان انتقال یافته مرحوم حیدر خان جد غلامرضا والی و فتح‌السلطنه امیر تومان در سنه ۱۲۷۳ وفات نمود. بعد از مرحوم مغفور، حسینقلی خان والی تابه‌ثره به والی‌گری پشتکوه منصوب شد و اقدام در خدمات و به دولت ابدمدت قاهره شاهنشاه جم‌جاه شهید ناصرالدین شاه قاجار نورالله مرقد و در زمان فرمانروایی حمزه میرزا امیر جنگ تابه‌ثره والی‌گری پشتکوه را هم به والی مرحوم مرهمت و در زمان حکمرانی امیر خان سردار از جانب دولت ابدمدت ملقب به جناب صارم‌السلطنه سردار اشرف و امیر تومان شده، عمر شریف والی مرحوم ۶۸ سال بود و در زمان سلطنت مظفرالدین شاه نورالله مرقد در سنه ۱۳۱۸ وفات یافت. مقبره والی در وادی‌السلام نجف اشرف است. والی مرحوم ابنیه متعدد بنا نهاد از جمله قلعه باز و کاخ حسین‌آباد در سنه ۱۲۹۴ به معماریت استاد آقای کرمانشاهی و نظارت حاج محمدعلی شیرازی به انجام رساند و نخلستان و قلعه حسینیه را در سنه ۱۲۹۷ به معماریت استاد آقای کرمانشاهی و نظارت میرخلیل بگ رشنویی به اتمام رسانده و بعد در سنه ۱۳۰۷ به معماریت استاد قنبربگ تنگ‌چی باشی ملکشاهی به حفر قنات امیرآباد و طواحین قیام و به اتمام رسانده و بعد در سنه ۱۳۱۹ امر والی‌گری پشتکوه از جانب اعلی‌حضرت مظفرالدین شاه به غلامرضا فتح‌السلطنه امیر تومان مرحمت فرمود. پیش از امر والی‌گری در حکمرانی مرحوم والی والا، تابه‌ثره در سنه ۱۳۰۹ به خدمت امامزاده علی صالح بن عبیدالله الاعرج ابن حسین الصفر ابن زین‌العابدین قیام نمود و بقعه مطهره کاشی و حصار او از گچ و سنگ به معماریت استاد غلامحسین دزفولی و نظارت مقرب‌الحضرت نایب کرمانشاهی عینل خان رشنویی به اتمام رسیده بعد امر به ساختن قلعه حسین‌آباد که مشهور به ده بالاست نمود و قلعه و حمام و باغ به معماریت حاج درویش‌علی کرمانشاهی و حجاری رضاقلی و به خط مقرب‌الخاقان میرزا عبدالحسین بیگ رشنویی در سنه ۱۳۲۵ به اتمام رسانید و در سنه ۱۳۱۹ جناب مستطاب اجل اکرم افخم

به لقب جلیل صارم السلطنه سردار اشرف نایل گردید. در سنه ۱۳۲۵ در بدو جلوس سلطنت عادل محمدعلیشاه به حکمرانی صفحه طرحان برقرار و در همین تاریخ به حفر قنات سرداریه مشهور به مله بازان به معماریت استاد حسین مقنی باشی اصفهانی به اتمام و در همین تاریخ چند رشته در آسمان‌آباد که مشهور به اشرف‌آباد هست به اتمام رسانید.

-سنگ‌نوشته نخجیر یا سر تزن

یکی دیگر از کتیبه‌هایی که به خواست غلامرضا خان والی در دامنه کوه نخجیر و در صالح‌آباد مهران نوشته شده، سنگ‌نوشته‌ای است به خط نستعلیق که در سه بخش مجزا به نگارش درآمده است چرا که سطح ناهموار سنگ و ترک بزرگ افقی که در آن وجود داشته سبب شده تا سنگ یک تکه نباشد و نگارندگان نیز با توجه به شرایط سنگ، کتیبه را در سه قسمت نوشته‌اند به طوری که فضای محدود، هنرمند خطاط را بر آن داشته تا با رعایت اصول نگارش و توجه به زیبایی، حروف را به شکل تنیده و فشرده در یکدیگر نقش کند.

منطقه‌ای که این میراث مکتوب را در خود جای داده در گویش محلی به سر تزن شهرت دارد و بسیاری از این گویشوران، کتیبه نخجیر را نیز به نام کتیبه سر تزن می‌شناسند. سر تزن در واقع خلاصه شده این مفهوم است: چشمه‌ای که آبش از سردی زیاد سر انسان را بی‌حس می‌کند. متن کتیبه نخجیر که غلامرضا خان آن را به فرزندش یدالله خان ملقب به اشرف‌الملک هدیه کرده است با این شعر آغاز می‌شود: شنیدم که جمشید فرخ سرشت/ به سرچشمه بر سنگی نوشت/ در این چشمه چون ما بسی دم زدند/ برفتند چون چشم بر هم زدند

سپس این والی آبادگر خواسته تا متن کتیبه را بدین شرح ادامه و پایان دهند:

فی سنه ۱۳۲۷ حسب‌الفرمایش جناب مستطاب اجل اکرم افخم اعظم آقای امیر جنگ والی کل لرستان فیلی به موجب غرث این باغ قباله نمود با حدودات ملکی که از طایفه عالی بیگی ابتیاع نمود به فرزند خود اشرف‌الملک هدیه کرد (گودرزی ۱۳۹۰: ۱۱).

تعدادی از حروف این کتیبه به دلیل نامرغوب بودن سنگ و همین طور عوامل جوی و انسانی فرو ریخته اما خوشبختانه هنوز هم قابل خواندن و فهمیدن است.

از حسینقلی خان ابوقداره پدر غلامرضا خان ابوقداره یک سنگ‌نوشته وجود دارد. این سنگ‌نوشته در شمال شهر ایلام و روبروی پارک آزادی، بر نمای جنوبی قطعه سنگی حجیم نگارش یافته است. خط کتیبه از نوع نستعلیق بوده و به لحاظ کمبود فضا کلمات جمع گردیده و نظم سطرها به هم خورده است. زیبایی خط این سنگ‌نوشته هرگز به پای کتیبه‌های دیگر از غلامرضا خان والی نمی‌رسد. گو اینکه تبحر حجاران در این دوره به مراتب کمتر بوده است.

-سنگ‌نوشته میمه

این سنگ‌نوشته در محل اصلی شهر میمه قرار داشت و در سال‌های اخیر جابجا شده و فعلاً در محلی مشرف به رودخانه سراب میمه در داخل کوچه باریکی که از سنگ‌های بسیار حجیم و مشرف بر ضلع شرقی رودخانه میمه قرار دارد. بر روی نمای شمال غرب یکی از این سنگ‌های حجیم که حدود ۳ متر ارتفاع و ۲/۵ متر عرض دارد، سنگ‌نوشته والی نمایانگر است که به شکل مخروطی معکوس تا عمق اندکی تراش خورده و سپس کلمات را با نقر خطوط کناری نمایان ساخته‌اند. کتیبه در سیزده سطر حکاکی و هر سطر با سطر دیگر با خط افقی مجزا شده است. نوع خط نستعلیق برجسته و با تداخل حروف به لحاظ فضای محدود کتیبه است و شباهت فراوانی با سنگ‌نوشته حسینقلی خان والی واقع در شمال شهر ایلام دارد و به احتمال بسیار زیاد هر دو کتیبه به وسیله یک نفر حکاکی شده‌اند. در ابتدای سنگ‌نوشته آیه "بسم الله الرحمن الرحیم" و سپس شعری با چهار مصرع بدین مضمون آمده است: شنیدم که جمشید فرخ سرشت/ به سرچشمه بر سنگی نوشت/ در این چشمه چون ما بسی دم زدند/ برفتند چون چشم برهم زدند

برآیند

والیان پشتکوه در دوره قاجار پنج سنگ‌نوشته و کتیبه به جای گذارده‌اند که دو مورد مربوط به حسینقلی خان ابوقداره (۱۲۷۳-۱۳۱۸ ه.ق.) و ۳ مورد نیز مربوط به پسرش غلامرضا خان ابوقداره (۱۳۱۸-۱۳۲۲ ه.ق.) است. این نکته قابل توجه است که فقط در زمان این پدر و پسر والی در دوره قاجار در ایلام سنگ‌نوشته وجود دارد.

با توجه به سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های معرفی شده در این مقاله می‌توان به اهمیت این هنر نزد والیان پشتکوه در دوره قاجار و مهم‌تر از همه در دوران والی‌گری غلامرضا خان ابوقداره پی برد که بیش‌ترین حمایت را از هنر انجام می‌داده‌اند. دلیل اهمیت این هنر در این دوران از سوی جامعه ایرانی آن روزگار، نوعی رجعت به هنر ایران باستان از سوی مردم و شاه ایران است و مهم‌ترین نمود این رجعت را می‌توان در نقوش برجسته شاهان قاجاری مشاهده کرد.

منابع

فارسی

افشار سیستانی، ایرج، ۱۳۷۲، *ایلام و تمدن دیرینه آن*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

راهنمای گردشگری استان ایلام، ۱۳۸۹، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.

اکبری، مرتضی، ۱۳۸۶، *تاریخ استان ایلام از آغاز تا سقوط قاجاریه (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی)*، چاپ دوم، تهران: نشر فقه.

بدیعی، ربیع، ۱۳۶۲، *جغرافیای مفصل ایران*، ج ۱ و ۳، تهران: نشر اقبال.

جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۵، *مجموعه مقالات متون و کتیبه‌های اسلامی، پژوهشکده زبان و گویش*، با همکاری اداره کل امور فرهنگی پژوهشگاه میراث فرهنگی، تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی کشور.

حاجی علیلو، سولماز، ۱۳۸۴، «بررسی اثرپذیری و موارد الگوبرداری از ایران پیش از اسلام در عصر قاجار با تکیه بر نقش‌برجسته‌های قاجاری»، *نامه انسان‌شناسی*، سال چهارم، شماره هشتم، صص ۵۹-۳۰.

رضایی‌نیا، عباس، ۱۳۸۶، *سیر تحول هنری نقش‌برجسته‌های سخره‌ای ایران، گلستان هنر*، شماره دهم، صص ۱۰۴-۸۷.

زنده دل، حسن، ۱۳۷۹، *مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی استان ایلام*، تهران: نشر ایرانگردی.

سپهر، محمدتقی، ۱۳۷۷، *ناسخ التواریخ*، جلد ۱، تهران: اساطیر.

از آنجایی که منابع تاریخی دسته اول در دوره قاجار بیش‌تر به امور سیاسی مملکتی و شاه و درباریان و نیز تنش‌های برون مرزی و جنگ‌ها پرداخته‌اند و کم‌ترین نشانی از امور والیان نمی‌توان در آن دید، بنابراین این سنگ‌نوشته‌ها یادمان‌هایی زرین از والیانی است که تا حدودی در محدوده جغرافیایی خود، مستقل بوده‌اند و با تبعیت از قدرت مرکزی سعی در نمایش قدرت در مناطق تحت حکومت داشته‌اند.

ستوده، مریم، ۱۳۴۹، *از آستارا تا استرآباد*، جلد ۳، آثار و بناهای تاریخی مازندران غربی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

شیبانی، زرین‌تاج، ۱۳۸۵، *سنگ‌نگاره کوه واشی (تداوم سنت نگارگری ایران)*، مجله اثر، شماره ۳۸، صص ۱۲۳-۱۰۰.

علیرضایی، کرم، ۱۳۸۰، *تاریخ و فرهنگ کهن سرزمین*، تهران: نشر مهرانشهر.

گودرزی، سیمین‌دخت، ۱۳۹۰، «*کتاب سنگی تاریخ در ایلام*»، *روزنامه جام جم*، شماره ۲۳.

مرادی، یوسف، ۱۳۸۳، *طاق بستان*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

میردانش، م.، ۱۳۵۳، *گزارش وزارت فرهنگ و هنر از نقش برجسته تنگ واشی*، تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی کشور (منتشرنشده).

ناظمی، حمیده، ۱۳۸۸، *کتیبه‌ها و کارکرد آنها*، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۸، صص ۸۵-۸۲.

یاری، سیاوش، ۱۳۸۰، *گذری بر تاریخ چند هزار ساله ایلام*، *فصلنامه فرهنگ ایلام*، شماره‌های ۷ و ۸، صص ۴۷-۴۲.

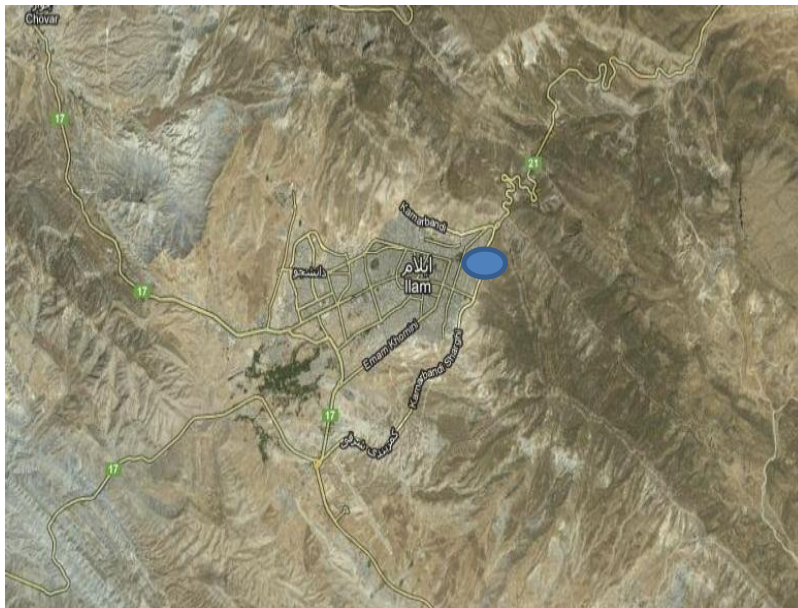
غیرفارسی

Bausani, A., 1983, "The Qajar Period: An Epoch Of Decade?" in: *Qajar Iran, Political, Social and Cultural Change 1800-1925*, Bosworth, E. & Hillenbrand, C. (eds.): 255-60.

تصویر ۳: غلامرضا خان والی (افشار سیستانی ۱۳۷۲).

تصویر ۴: موقعیت جغرافیایی سنگ‌نوشته قوجعلی (www.googleearth.com).

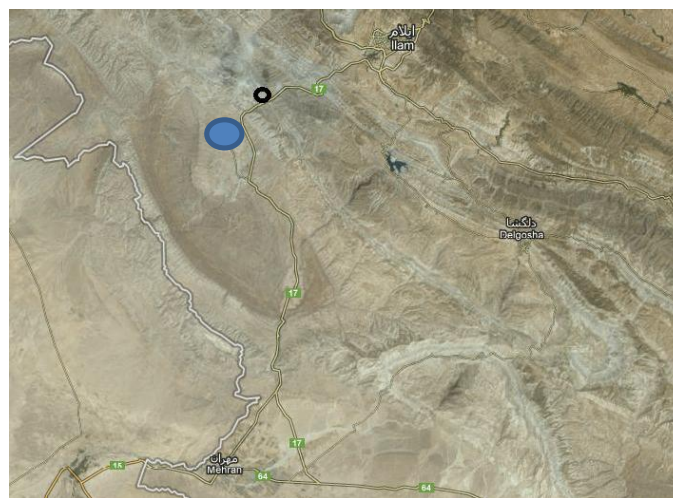
تصویر ۵: سنگ‌نوشته تنگ قوجعلی.

تصویر ۶: سنگ‌نوشته قلعه والی ایلام (www.googleearth.com).

تصویر ۷: سنگ‌نوشته قلعه والی ایلام (افشار سیستانی ۱۳۷۲).

تصویر ۸: موقعیت جغرافیایی کتیبه تخت خان (www.googleearth.com).

تصویر ۹: کتیبه تخت خان (نگارندگان ۱۳۸۹).

تصویر ۱۰: موقعیت کتیبه نخجیر یا سر تزن (www.googleearth.com).

تصویر ۱۱: کتیبه نخجیر یا سر تزن.

تصویر ۱۲: کتیبه نخجیر یا سر تزن (نگارندگان ۱۳۸۹).

تصویر ۱۳: موقعیت کتیبه میمه (www.googleearth.com).